

ДЪРЖАВА, ТЕРИТОРИЯ И ГРАНИЦИ ПРЕЗ ПРИЗМАТА НА ПОЛИТИЧЕСКИЯ РЕАЛИЗЪМ

МИРА КЪНЕВА*

Катедра „Международно право и международни отношения“

Резюме: Статията прави преглед на над 250-годишния преход в класическата геополитическа мисъл, рамкирането на пространството в тази парадигма и въздействието върху държавата и същностните ѝ елементи: суверенитет, територия и граници. Обект на проучване са няколко стадия от развитието на научните изследвания, които са възлечени в малко или много отворен диалог помежду си, посредством подход, наречен историческо картографиране. Концептуалната рамка е свързана с теорията на международните отношения и по-точно – политическия реализъм, така както е дефиниран с шестте постулата на Ханс Моргентау. Разгръщането на структурата на аргументацията има за отправна точка по-примитивните и детерминистични възприятия за държавната територия като жив организъм, борещ се за оцеляване, преминава през стремежа за доминация и експанзионистичните домогвания към големите пространства, за да стигне до апогея – крайните политически догми за хегомонистичен световен ред. Изводите са подчинени на търсенето на рационалност в тази еволюция и опит за изясняване на причините – защо все пак понякога се случват революционни обрати.

Ключови думи: граници, държава, територия, суверенитет, пространство, геополитика, политически реализъм.

* Главен асистент по международно право и международни отношения в ЮФ на СУ „Св. Климент Охридски“, доктор по право, mzkuneva@uni-sofia.bg

STATE, TERRITORY AND BORDERS THROUGH THE PRISM OF POLITICAL REALISM

MIRA KANEVA*

Department of International Law and International Relations

Abstract: This article makes an overview of the 250 years' shift in the classical geopolitical thought, the way space is framed within this paradigm and the impact on the state and its essential elements: sovereignty, territory and borders. Several stages of the development of the scholarly research, which are actually involved in a more or less open dialogue with one another, are explored through an approach, called historical cartography. The conceptual framework relates to International Relations theory, and more specifically – political Realism, as defined in Hans Morgenthau's six postulates. The structure of the argumentation sets out at the more primitive and deterministic perceptions of state territory as a living organism, fighting for survival, goes through the drive for domination and the expansionist aspirations for large spaces, and arrives at the final destination – extreme political dogmas for a hegemonic world order. The conclusions attempt at finding some rationality in this evolution and at clarifying the reasons why sometimes revolutionary turns do happen.

Key words: borders, state, territory, sovereignty, space, geopolitics, realism.

Преди точно един век (1919 г.) се извършва последното голямо прекрояване на граници от страна на традиционните имперски Велики сили от XIX век съгласно държавоцентричното им виждане за териториалната организация на света. Годината е и повратната точка за пробива на универсалистични визии за правно-политическото устройство като либералния утопизъм на Уилсън, класовия интернационализъм на Ленин и тоталитарни идеологии, базирани на реваншизъм. Тя дава тласък и за развитие на класическата геополитическа мисъл в България, чийто национално-обединителен проект търпи поражение, дори и като чисто териториално „осакатяване“.

Настоящата студия разглежда прехода в рамките на повече от 250 години на класическата геополитическа мисъл и начина, по който се нормира пространството, а оттам се оказва въздействие върху държавата и нейните формообразуващи елементи: суверенитет, територия и граници. С помощта на метод, който условно обозначаваме като **историческо картографиране**, се проследяват етапи от развитието в научните изследвания, които открито или прикрито диалогизират помежду си. Концептуалната рамка се задава от теорията на международните отношения и по-точно **класическия реализъм**, така както е дефиниран в постулатите на *Hans Morgenthau*¹. Структурата на

* Assistant Professor in International Law and International Relations at the Faculty of Law, Sofia University „St. Kliment Ohridski“, Ph.D in International Relations, mzkuneva@uni-sofia.bg

¹ Имената на непревежданите автори са оставени в оригинал; имената на превежданите са транслитерирани алтернативно в основния текст. Следвана е последователността на

аргументацията тръгва от по-примитивните детерминистки схващания за държавната територия като жив организъм, борещ се за оцеляване, преминава през стремежа за доминация и експанзионистичните тежнения за големите пространства и стига до политизирането чрез различни крайни догми за световен ред. Изводите търсят рационалната логика в тази еволюция и причините за настъпващите понякога революционни обрати.

1. Държавата като жив организъм, борещ се за оцеляване, в анархична система на самопомощ

Държавоцентристите (примордиалисти, на англ. език *primordialists*) считат, че фундаменталното право на общностите на самоопределение получава закрила единствено и само в рамките на държавата. В този смисъл държавоцентричната гледна точка стои в центъра на концепцията за националната държава. Морфологията, семантиката, функциите на границите на националната държава се определят от лоялността на нейните граждани към неограничената върховна власт (ненарушаване на принципа на суверенитета в частта му за единност, неделимост, ненакърнимост на територията).

Вестфалският ред, поставил края на големите религиозни конфликти на европейския континент през 1648 г., свързва държавите в анархична система, където практичността на националния интерес (*raison d'état*) налага въздържане от намеса и признаване на границите на суверенното право над територията на всяка една национална държава, взета сама за себе си.² Това може да се разчете като своеобразна препратка към монадите на Лайбниц – аналогията между държавите като съставни единици на Вестфалската система и елементарните частици от вселенския ред (макар и с различна геометрична форма). Неслучайно името на *Готфрид Лайбниц* се появява тук – през 1679 г. в съставяна от него Енциклопедия (*Consilium de Encyclopaedia*) именно той измисля термина „геополитика“. *Лайбниц* дефинира геополитиката като изследване на Земята във връзка с човешкия род, което обхваща универсалната история (*Historiam omnem*) и гражданската география, понастоящем обществена география (*Geographiam civilem*).³ Изборът на представката „гео-“ е нарочно търсен ефект на внушение за конфликти и съперничества (земен аспект) за разлика от първоначално обмисляната представка „космо“, която е символ на хармония в един космологичен ред, подобен на по-късния „вечен мир“ на Кант. Подобно „приземяване“ съответства на виждането на реалисти-

формулираните постулати в: **Morgenthau, H. & K. W. Thompson.** Politics Among Nations. The Struggle for Power and Peace (6th ed.). New York: Knopf, 1985, pp. 3–14.

² **Кисинджър**, Хенри. Световен ред. София: КК Труд, 2015, с. 11.

³ **Louis, F.** Pour une histoire critique des idées géopolitiques. In: Les Grands Théoriciens de la Géopolitique. Paris: Presses Universitaires de France, 2014, p. 13.

те за политиката като борба за власт, която следва обективни закономерности, вкл. материалните дадености на околната среда.

Още в предкласическия период малцина учени правят отчетлива разлика между концепцията за вертикално единство като единството на всички явления в едно пространство и хоризонталното единство на това пространство като обособяването в монолитна единица, отделена от съседните ѝ. Вместо това те се впускат в опити да дефинират естествени граници, които да оправдаят или опровергават политическите такива, донякъде повлияни от естествената философия. Същественият дебат се развива в схоластични спорове между поддръжниците на „сухите граници“ (вододелите) и „мокрите граници“ (водните басейни). Нещо повече, политическите лидери се възползват от съответната теза за своите експанзионистични цели, за да обосноват действията си, например разширяването на революционна Франция към Рейн. Според немските географи *Zeune* (1808–11) и *Butte* (1811) отделните области са „организми“, които се състоят от физическа страна като неодушевена природа, например релеф и одушевена като населението. Колегата им *Bucher* (1827) подлага на систематична критика невъзможността трайно и недвусмислено да се установят подобни естествени граници. Той обаче стига до задънена улица, без да се завърне към политическите граници, твърдейки, че пространствените разделения са нужни само в регионалните изследвания, поради което регионите могат да се обособяват *ad hoc* по различни критерии.⁴

Един от основоположниците на съвременната география редом с *Humboldt*, германецът *Carl Ritter*, се възползва от тезата за организмистичната природа на държавите, които преминават през циклите на раждането, съзряването и смъртта. В мащабното си изследване '*Die Erdkunde*' (1822–1859) той обръща внимание на телеологията (предназначението) на мисленето за еволюцията на политическите единици в пространствени категории. *Ritter* настоява в тази връзка, че прокарването на граници не е самоцелно, а е начин за разбиране на съдържанието на единиците, оградени от тези граници.⁵ Границите не бива да се изследват заради самите тях, а заради особените характеристики на онова, което ги изпълва, т. е. заради връзките, които те създават между елементите от цялото. Чрез емпирични наблюдения тези елементи разкриват своите собствени закони на функциониране.

Сред сравнително малко германски учени се открива приемственост с концепцията на *Ritter* за Земята като органична цялост – донякъде тя е отразена в изследванията на *Friedrich Ratzel*/*Фридрих Ратцел* и в по-пълна степен във френската географска мисъл. Френският географ *Elisée Reclus* в своя

⁴ Цит. по: **Hartshorne**, R. The Nature of Geography: A Critical Survey of Current Thought in the Light of the Past. *Annals of the Association of American Geographers*, Vol. 29, 1939, № 3, pp. 220–223.

⁵ **Hartshorne**, R. *Op. cit.*, 1939, p. 233.

магнум опус „*Универсална география*“ от 19 тома (1876–1894) представя глобален контра-наратив, който е съзнателно анархистичен, защото има за цел да разруши западноцентричната система на доминация в света. Той заявява, че тогавашният свят (в края на XIX век), раздвоен между хегемонистичен център и слаба периферия, трябва да се унифицира в свят с „*център навсякъде, периферия никъде*“;⁶ в синхрон с надигащите се революционни идеи. Картите в съчиненията му минимизират ролята на политическите граници както на пример в скандинавския и в южноамериканския том, за сметка на културните граници. В целия северноафрикански том единствената отбелязана граница е тази на граничните спорове между Мароко и Алжир. Дори и там, където политическите граници присъстват, те не са отчетливо обособени, придружени са от обстоятелствени описания на историческите политически разделения (т. е. има определена условност) и са доминирани от географските детерминанти на пространството. Следователно отхвърлянето на значението на централизираната териториална държава рефлектира върху отхвърлянето на същността ѝ символ или най-малкото ограничената му употреба – границата.⁷

Във френските географски кръгове хегемонистичната традиция в противовес на критичната на *Reclus* се закрепва и утвърждава от *Paul Vidal de la Blache*. Историческото му образование обяснява защо той прави хуманистичен (наричан във френската научна литература „вероятностен“: *L. Febvre*), а не детерминистичен прочит на географията – с други думи **човекът се превръща в географски фактор**. Научните аргументи във „*La France de l'Est*“ (1917) относно френско-германската граница по Рейн са най-явното свидетелство за това, че човешката воля има примат над географския детерминизъм. В случая границата трябва да минава именно по протежението ѝ, защото елзасците се чувстват свързани с миналия си опит (колективната памет) с тази територия. Поставен редом с *Ratzel*, *Vidal de la Blache* пренаписва геополитическата традиция по френски модел със своя историцизъм, измествайки акцента от държавата към региона.⁸

Връщайки се към органичната цялост на Земята и държавоцентризма, немският учен от Лайпциг *Ратцел* намира сърцевината на политическата география в държавата, защото тя е основният фрагмент на човечеството, разположен върху част от пространството, изследван посредством материалните фактори на средата (каквото е и задачата на политическата география в

⁶ **Reclus**, E. (1876–1894). *The Earth and Its Inhabitants: The Universal Geography*”, transl. in English. London: H. Virtue, 1–3. Cit.: **Reclus**, E. *Anarchy, Geography, Modernity: The Radical Social Thought of Elisée Reclus*. 2004. Preface by Ed. John P. **Clark** & Camille Martin. **Lanham**: Lexington Books, p. 4.

⁷ **Boria**, E. *Representing the Politics of Borders: Unorthodox Maps in Reclus, Mackinder and Others*. *Geopolitics*, 20, 2015, p. 151

⁸ **Mercier**, G. *La région et l'État selon Friedrich Ratzel et Paul Vidal de la Blache*. *Annales de Géographie*, 104e Année, № 583 (Mai-Juin), 1995, pp. 211–235. Cit. in: **Louis**, F. (2014). *Une école française de géopolitique?* In: *Op. cit.*, p. 95–98.

противовес на геополитиката). Материалната среда на пространството задава мащаба на политическите идеали, които се разширяват или стесняват в зависимост от растежа на територията. Както заявява авторът в „Духовните, политическите и икономическите въздействия на големите пространства“ (1897), голямата територия „приканва към дръзка експанзия“, а малката „поражда предпазливо струпване на населението“.⁹ Както на индивидуално, така и на колективистично (държавно) равнище географското пространство служи като измервателен уред, подобно на теодолита, за предела на координатите на географската експанзия. Тази теза остава неподкрепена от адекватни емпирични свидетелства, например с великите национални проекти на балканските държави по това време. *Ратцел* фокусира вниманието си само върху северноамериканското териториално разрастване с анексирането на Хавай и закупуването на Аляска, което противопоставя на невъзможността за подобно разширение в Западна Европа заради „малката, но интензивно териториално оползотворена“ европейска система от държави.

Към материалните фактори *Ратцел* прибавя и духовните – чувството за бяло превъзходство на европейските колонизатори, изразено в пространствената категория на завоеванието на индианците в Америка и аборигените в Австралия и Нова Зеландия.¹⁰ В рамките на германския въпрос е ключово разминаването между етническите или езиковите с политическите граници. Последователността на тази несправедливост е илюстрирана с исторически карти, които доказват „неразумните“ граници, които пречат на географията към този момент.¹¹ От гледна точка на теорията на игрите, териториалните въпроси приключват винаги с нулев резултат в рамките на западноевропейската стара цивилизация (Европейския концерт на XIX век, в който винаги има безпрекословен победител/и), а с ненулев – извън очертанията на Европа, където се осъществява империалистичната политика на Великите сили по това време и съотношението ползи–загуби не е еднозначно.

Основните белези на организмистичната теория на *Ратцел* са два. На първо място, заеманото пространство като размер (*Raum*) е обособено с външен орган, а именно – границите. Разширяването на границите указва възход, а свиването – упадък; измененията протичат в различна форма, например чрез установяване на сфери на влияние или колонизаторска политика. На второ място, локализираното пространство като отношение с другите пространства (*Lage*) се концентрира върху проблемите, свързани с географското положение, например топографията.¹² Оттук и логично, според автора, всяка политическа

⁹ **Ratzel**, F. (1897a). Intellectual, Political, and Economic Effects of Large Areas. *Studies in Political Areas*. (Translated in English) *American Journal of Sociology*, Volume 3, № 3, p. 449, <<https://www.journals.uchicago.edu/doi/pdfplus/10.1086/210723>> (last accessed on 28/10/2018).

¹⁰ **Ratzel**, F. (1897a). *Op. cit.*, pp. 458–459.

¹¹ **Boria**, E. *Op. cit.*, 2015, pp. 161–162.

¹² **Hagan**, C. B. Geopolitics. *The Journal of Politics*, Vol. 4, No. 4 (Nov), 1942, pp. 478–480.

единица се нуждае от **жизнено пространство** (*„Lebensraum“*, 1901), за да се развива нормално. Точните граници на жизненото пространство са в пряка зависимост от „метаболитните“ изисквания на членовете, с което Дарвиновият естествен подбор е поставен в пространствено измерение. Адаптацията на биологичния вид, наречен държава, към заобикалящите я материални фактори, определя еволюционния ѝ успех, измерен в разширение. Тази връзка между политическото и биологичното се означава с термина „биогеография“ – затова и границите на държавите *„не са нищо друго освен израз на органичното и неорганичното движение“*.¹³ Конфликтът „борба за пространство“ (*Kampf um Raum*), чисто диалектически, произтича от движението на живота и неподвижността на пространството.¹⁴

С оглед на границите, които са динамична променлива и установеността им е гарант за стабилни отношения, *Ратцел* формулира два закона на териториалното разширение.

- *„Законът за еволюцията на границите може да се разглежда като насочен към опростяване, а това опростяване означава съкращаването на границите.“*¹⁵
- *„В съответствие с общия закон за историческите пространствени явления границите на големите пространства обхващат границите на по-малките.“*¹⁶

Съкращаването на границите на практика означава включване в големи пространства, какъвто е примерът с германското обединение. Границите на разширението на една държава се задават от границите на експанзионистичните стремежи на другите държави, които зависят от развитието на технологиите (инфраструктура и комуникации) и социалната организация. Експанзията се извършва непреднамерено, чрез движението на големи маси от хора, наречено миграция, и целенасочено, чрез ефективно завладяване и експлоатация, наречено колонизация. Само последната форма води до развитие и културна дифузия, подобно на земеделието (агрикултура или обработване на земята); съчетана с първата, се обозначава като *„емиграционен колониализъм“* и е част от имперската политика на Третия райх в края на XIX и началото на XX век, без да почива на демографски детерминанти.¹⁷ Точно в практическата реализация излиза наяве научната необоснованост и логическата цикличност на идеология, която самовъзпроизвежда метафори в опростени клишета.

¹³ **Ratzel**, F. (1897b) *Politische Geographie / Géographie politique*. Cit.: **Louis**, F. *Op. cit.*, 2014, p. 26.

¹⁴ **Ratzel**, F. (1897b). *Op. cit.*, p. 29.

¹⁵ **Ratzel**, F. (1897b). *Op. cit.*, p. 555.

¹⁶ **Ratzel**, F. (1897b). *Op. cit.*, p. 557.

¹⁷ **Ratzel**, F. *Lebensraum*, pp. 101-89; *Politische Geographie*. 3rd ed. Munich and Berlin, 1923, pp. 1–32. На бълг. откъс: **Ратцел**, Ф. Зависимостта между земята и държавата. [Прев. от нем.]. *Военен журнал*, CIX, 2002, № 2, 134–141.

Жизненото пространство се радва на радушен прием сред консервативните кръгове в Германия, защото събира в (условно) научна рамка лесно разпознаваеми идеологически компоненти. По този начин се легитимират политическите тежнения на маси хора, които са с предварителната нагласа да намерят научно оправдание за радикалните си възгледи, породени от реваншизма. Това обяснява и съвсем краткия, но главоломен политически успех на концепцията, чийто теоретичен дефицит се крие в неправилните допускания за връзката между държавите и околната среда. *Ратцел* представя *Lebensraum* като непроменлив фактор, като закономерностите, които управляват социалните отношения, са базирани на „не-нютонovski“ вероятностни допускания без позитивистки доказателства; противоречията се прикриват като усложнения и повторения, а не отхвърляне на грешни хипотези, с други думи, езикови интерпретации на основната теза; прокарват се преки аналогии между биологичното (организма) и социалното (народа). Накратко ненаучни идеи се обвивават в научен контекст,¹⁸ което е първият, методологически проблем на концепцията.

Другият, нормативен (етически) проблем на концепцията за жизненото пространство е, че в нея липсва ограничение, зададено от всеобщо правило на съвместяването на всички тези политически единици в едно ограничено пространство – в междуличностните отношения такава функция изпълнява колективният интерес, границите на свободата на другия и други хуманистични стандарти. Валиден става единствено примитивният нагон на оцеляване на по-приспособените в хобсиански анархичен свят, с което неволно *Ратцел* проправя пътя към оправдание на агресивно експанзионистичната политика на нацизма няколко десетлетия по-късно, съчетана с евгенични ексцесии на масово изтребление на набедените за *Untermensch* (например: Холокоста).

2. Държавата като сила, стремяща се към експанзия на жизненото ѝ пространство, с оглед на задоволяване на националния интерес

За да измести акцента от географията към политическите науки, шведският географ *Rudolf Kjellén*/Рудолф Челен замества термина „антропогеография“ на *Ратцел* с „геополитика“. За пръв път именно по повод на статия за границите на Швеция през 1899 г. *Kjellén* си служи с термина, а по-късно го включва в система от пет категории за анализ на държавата (наред с етноили демополитика, екополитика, социополитика и кратополитика). Неговият принос е в популяризирането му във фундаменталното германско географско списание *Geographische Zeitschrift* през 1905 г., когато използва понятието във връзка с изследване на разпадането на съюза между Швеция и Норвегия, откъдето то влиза в научния оборот, а по-късно и в политическия жаргон.

¹⁸ **Smith**, W. D. Friedrich Ratzel and the Origins of Lebensraum. *German Studies Review*, 1980, Vol. 3, № 1, pp. 52–54, 64–65.

Kjellén е вдъхновен от германската идеалистическа философия, социалния дарвинизъм и духа на епохата (*Zeitgeist*) на империализма, като по ирония на съдбата привлича повече последователи в Германия отколкото в родината си, без да доживее до опорочаването на трактовката му на организмистичната теория в расистки крайнодесен тоталитаризъм по време на Третия Райх. Той, образно казано, скъсва с доминиращия възглед за държавата като правен субект (с което се дават гаранции за съществуването на малките държави), а я разглежда като сила (с което дава преимущество на империите).

Kjellén, на първо място, отново прокарва аналогията между държавата и човешкия организъм („*Държавата като форма на живот*“, 1916 г.). Той я заимства от просвещенски философи като *Fichte*, *Ranke* и *Treitschke*, според които националната държава не е съвкупност от елементи, а самостоятелен организъм с отделно предназначение: „*жива реалност, органична цялост, с потребности и изисквания, надхвърлящи индивида*“.¹⁹ Опирайки се на вече този нетолкова строго теоретичен, а по-скоро иновативен лингвистичен (метафоричен) подход, *Kjellén* описва териториалните загуби не като загуба на собственост, а „*операция, вследствие от която не просто е отстранена тъкан, а се губи жизнеспособност*“.²⁰ В образния свят на автора сърцето е ключово за съществуването и благоденствието на държавата и областите, а Ахилесовата пета са артериите на комуникацията (пътища, пристанища, проходи и под.).

Държавата, на второ място, според *Kjellén*, е с дуалистична природа – тя е материална единица (жив организъм) в отношенията си с останалите единици в системата, докато спрямо гражданите си остава юридически феномен. Органичното пространство на държавата (тялото или територията), което е рационалната, дисциплинираща половина, се характеризира с естествени външни граници и вътрешна хармония без граници (душата или идентичността). Естествените външни граници са различни природни отграничители като реки, планински вериги, пустинни, блатисти или гористи местности, като океанът е идеалната водна граница заради трудната достъпност в онази епоха. С оглед на връзката на сушата на държавите с водни басейни те се делят на два вида: разположени по поречието на реки (*circumfluvial*) и по крайбрежието на вътрешни морета (*circummarine*).²¹ Правилото на отсрещната земя обяснява както домогването на континентални сили като Русия към морски излаз, така и стремежа на островни империи да си осигурят подход към континента чрез острови, носове и ивици суша като „камъни-стъпки“ от морския път (напр. Япония към Манджурия).

¹⁹ Cit. in.: **Holdar**, S. (1992). Political geographers of the past: The ideal state and the power of geography. The life-work of Rudolf Kjellén. *Political Geography*, vol. 11, 1992, № 3, p. 310.

²⁰ **Tunander**, O. (2001). Swedish-German geopolitics for a new century: Rudolf Kjellén's 'The State as a Living Organism'. *Review of International Studies*, 27, p. 455.

²¹ **Haggman**, B. (1998) Rudolf Kjellén and Modern Swedish Geopolitics. *Geopolitics*, 3:2, p. 105.

В аналитичната рамка на държавата на „специалната геополитика“ на *Kjellén*, на трето място, са включени три категории: местоположението спрямо останалите държави (*топополитика*), формата на територията (*морфополистика*) и големината на територията (*физиополистика*).²² Неблагоприятното положение е буферното (заклученото, *landlocked*); благоприятно е периферното или островното. Геополитическото положение освен това се разглежда не само в контекста на външнополитическата ориентация (съседството), но и на културните връзки; например съюзите на предвоенна Германия се сключват с внимателни калкулации на съотношението на силите в обкръжението на три Велики сили и пет малки държави. И не на последно място роля играе „историческата страна“, която заема държавата; например Русия се премества от оста Балтийско море – Атлантика към Черно море – Средиземноморието (ок. 1878 г.), а от началото на XX век към Далечния изток, чрез преместването на столицата от Москва към Санкт Петербург. Предпочитаната форма е концентрична (което и предполага разширяване на кръга), докато издължената форма е уязвима от гледна точка на отбраната; проблематична за формата е осеяността с анклавни и ексclave подобно на Прусия или издадеността на Югоизточна Аляска с лесен подстъп (коридор) към сушата. Картите на *Kjellén* правят впечатление с липсата на ясно прокарани граници между държавите, а последните фигурират само като столица.²³ Това е пряко следствие от реалисткия постулат за световната политика като продукт на борбата на Великите сили за налагане на националните интереси. Затова и на картата са видни взаимодействията под формата на „алианс“ (Рим – Берлин), „антанта“ (Лондон – Виена) или само символ на столицата (Париж). Границите в този смисъл са делигитимирани като временен продукт на политиката на силата. Метонимията със столиците е доказателство за концентрация на силовата политика в държавите и централизираната им власт.

Размерът е показател за силата на държавата, като заедно с маневреността (свободата на излизане от и влизане в територията) и вътрешното сцепление се превръщат в императив за успех в борбата между Великите сили; в този смисъл и експанзионистичната политика става обективна закономерност. *Kjellén* помирява насилствеността на експанзионистичната политика с проекта си за доброволна лига от независими държави под предводителството на Германия (*Mitteleuropa*), което би гарантирало сигурността им и би създавало сфера на икономически интереси, по подобие на Британската колониална империя: „Това е образът на държавен комплекс или блок от държави, който да отговори на географските промени“²⁴ – като сянка от бъдещето тази играва

²² Holdar, S. (1992). *Op. cit.*, p. 312; Haggman, B. (1998) *Op. cit.*, p. 106.

²³ Boria, E. (2015), *Op. cit.*, p. 163.

²⁴ Tunander, O. (2001). *Op. cit.*, pp. 462–463.

Изследователят от PRIO прокарва друг паралел – между англо-саксонската йерархична конструкция на алианси като НАТО, която е вдъхновена от германската политиче-

комбинация се преиграва като непосредственото „жизнено пространство“ на Третия райх.

Концепцията за *Mitteleuropa* се възражда след края на Студената война,²⁵ като опасенията за предводителството на Германия в последните години се разтварят в националистически настроения по обособяване от европейски интеграционни проекти (повече от либералния френско-германски, отколкото атлантическия) на Вишеградската четворка и Австрия и нееднозначна позиция спрямо другото голямо пространство – Евразия с лидер Русия. Очевидно тези, от съвременна гледна точка звучащи като метанаучни, постулати, отразяват глобалната конфигурация на силите в една предглобализационна фаза на неразвити от гледна точка на днешния ден комуникации, транспортна инфраструктура и технологии.

3. Политическата етика и нормирането на пространството чрез балансиране на интересите/силата/сферите на влияние

Именно в тази фаза, в посттравматичния период на трудно отвоюваната победа във Втората Бурска война, британският географ *сър Халфорд Макин-дер/Halford Mackinder*, в речта си пред Кралското Географско Дружество в Лондон (1904), прокарва тезата за „нова география“ на академичния синтез, която да замени „старата география“ на открития и проучвания чрез колонизаторска политика. Географското образование е задължителна дисциплина в образованието на „децата на Имперска раса“, за да могат „да визуализират в съзнанието си далечните географски условия“, т. е. „да мислят по имперски начин“.²⁶ Такова образование за расата и за географските фактори (т. е. детерминираността на пространството и йерархията по външни белези на обитателите му) би имало възпитателен ефект и върху лидерите на една империя като Британската, от които се очаква да прокарват грандиозни стратегии на цивилизаторите спрямо външните варвари.

Така *Макин-дер* отваря пространството отвъд тесните граници на съответните държави към глобалната сцена на борбата за власт между Великите сили – неговата интерпретация на геополитиката се нарича **империалистическа**. Той

ска география, но отива отвъд налагането на хегемонията на САЩ след Втората световна война с оглед съхраняването на Западна Европа в глобалното противостояне, към лидерство и споделена отговорност.

²⁵ **Русев**, М. „Mitteleuropa“ и големите пространства: (Геополитически измерения на континенталното ядро): 2. Политическа организация на Mitteleuropa – традиция, съвременност и перспективи геополитическа постановка. *Год. СУ. Геолого-географ. фак.* 94, 2002, кн. 2 – География, 14–15.

²⁶ **Mackinder**, H. On Thinking Imperially. Lectures on Empire. M. E. Sadler. London: Privately Printed, 1907, pp. 36–38. In: O **Thuathail**, G. et al. (eds.). The Geopolitics Reader. London and NY: Routledge, 2011, p. 18.

оставя отпечатък върху геополитическото мислене с „етикетирането“ на огромни пространства с единна идентичност (*ос, периферия, полумесец, вътрешност* и под.). Подобно на Меркаторовата проекция върху географските карти, в своите обозначавания *Макиндер* изопачава реалните мащаби в северното полукълбо, увеличавайки Евразия за сметка на смалените Австралия и Африка, като така онагледява мисленето си в категориите на европоцентричния **център и периферията**. Той ограничава критичните световни процеси до хартланда – евразийската географска ос на историята, която е на завет от морската експанзия, но попада под ударите на номадската конница. Русия заема сърцевината (*осева държава или хартланд*), а периферията включва във вътрешния кръг (*полумесец*) Китай, Централна Европа, Турция и Индия, във външния – Британия, Южна Африка, Австралия, Съединените щати, Канада и Япония.²⁷ Воден от краен детерминизъм, *Макиндер* измерва процесите в материални величини като постоянните географски фактори (климат, релеф и под.), закрепени със суверенните граници на държавите, а не променливите човешки такива.

Близкоизточният, средноизточният и далекоизточният въпрос просто допринасят за нестабилния баланс на силата, но като локални фактори са с пренебрежима тежест; едва френският историк *Фернан Бродел* в класическия си труд за Средиземноморието повече от половин век по-късно ще разглежда физическата география на този дълго колонизиран от европейците регион през призмата на бавните темпове на човешкото развитие, т. нар. *longue duree*. Към момента на края на Първата световна война обаче географското пространство остава ограничено в рамките на затворена международна система, където доминацията от една Велика сила за пръв път се превръща в стратегическа политическа цел. С национално консолидираната и реваншистки настроена Германия в сърцевината *Макиндер* се съмнява дали е възможно идеално картографиране, защото границите са обект на политически пазарлък, а не на самоопределение, което би могло да бъде превратно употребено. Част от това сложно балансиране са малките държави в Източна Европа, затова и *Макиндер* насърчава създаването на Югославия (първоначално Кралството на сърби, хървати и словенци) чрез инициативи като Сръбското дружество и участва в групата „Нова Европа“, подкрепяща разпадането на Австро-Унгарската империя, заедно с историка *R. W. Seton-Watson* и бъдещия чехословашки президент Томаш Масарик. Причината е в популяризираната и перифразирана до крайност максима, че

„някой небесен херувим би нашепвал от време на време в ухото на [победителя]:

Който владее Източна Европа, контролира хартланда:

²⁷ **Mackinder**, H. The Geographical Pivot of History. The Geographical Journal. 1904. In: O Thuathail, G. et al. (eds.). *Op. cit.*, 2011, pp. 27–31. На бълг. език: **Макиндер**, Х. [Прев. от англ. на доклада в Geographical Journal, London, 1904, № 23]. Географската ос на историята. *Военен журнал*, 2, 1998, № 2, 102–112.

*Който владее хартланда, контролира Световния остров:
Който владее Световния остров, контролира света.*“²⁸

... а победеният е Германия, която чрез високата си *Kultur* отчита географската и икономическата реалности и чертае бъдещите си политически стратегии чрез тях. Оказва се обаче, че хартландът сменя местоположението в зависимост от политиката на Великите сили на обективизиране на определени региони като стратегически достъп, като дори и Балканите понякога се нареждат в тази графа.

В навечерието на Втората световна война *Макиндер* прави рекапитулация на идеята си и предупреждава за втори претендент за владетел на хартланда – Съветска Русия. За съдържане на сухопътния претендент той предписва морска сила и така разширява концепцията с Вътрешния океан (*Midland Ocean*), който обхваща Северния Атлантик и е по същество триединен амфибиен проект (френски мост, британско летище и северноамерикански резерв от обучена работна ръка и индустриален комплекс²⁹). Двата глобални конфликта на XX век разтварят държавоцентричните граници в големите пространства, особено с улеснената преодолимост посредством развитието на военната авиация.

Допълнителните корекции на концепцията за хартланда са дело на *Nicholas J. Spykman/ Никълъс Спайкман*. Американският професор от нидерландски произход, преподавател по международни отношения в Йейл, изследва близката история и краткосрочните перспективи на междувоенния свят и стига до заключението, че не хартландът, а вътрешният или външният полукръг/полумесец (континенталната периферия на Евразия) е критичната зона.³⁰ Това е т. нар. **римланд** (земя на ръба или външния край), която играе ролята на хартланда като стратегически подстъп към световно господство. Римландът е ограден от морета, като за разлика от външния полумесец при *Макиндер*, стигащ до Африка, Австралия и Америките, при *Spykman* те са ограничени до евразийските покрайнини (Северно море, Средиземно море, Червено море, Южнокитайско море, индонезийските териториални води и Японско море). Римландът е маргинален само в чисто географски смисъл, от гледна точка на континенталната сухоземна сила и досега на островната морска сила; в политически, социален и културен смисъл, римландът „захранва цивилизацията“.³¹

²⁸ **Mackinder**, H. J. *Democratic Ideals and Reality: A Study in the Politics of Reconstruction*. (Suffolk: Penguin Books), 1919 [1944], p. 194. Cit. in: **Sloan**, G. Sir Halford J. Mackinder: The Heartland theory then and now. *Journal of Strategic Studies*, 1999, 22:2-3, p. 27.

²⁹ **Mackinder**, H. J. 'The Round World and the Winning of the Peace'. *Foreign Affairs*, 1943, 21/4 (July), p. 604.

³⁰ **Spykman**, N. J. *The Geography of the Peace*, ed. Helen R. **Nicholl**. New York: Harcourt, Brace & Co., 1944.

³¹ **Gray**, C. S. Nicholas John Spykman, the Balance of Power, and International Order. *Journal of Strategic Studies*, 2015, 38:6, p. 892.

Spykman (1944) доразвива и концепцията на *Ратцел* за местоположението, което като най-силно подвластно на влиянието на околната среда, определя цялостната ориентация във външната политика. От тази гледна точка има три типа държави съобразно местоположението им в съответния регион и съответно границите – затворени (без излаз на море – само със сухоземни граници), островни държави (само с морски граници) и със смесени граници. Освен това топографията на самите граници (например трудна достъпност поради планински вериги) определя степента на изолационизъм или ангажираност, особено при малките държави.³² Топографията задава и класификацията на границите на речни, морски, горски, блатисти, пустинни и планински; но по-интересна тук е променливостта в предназначението на границите, отчетена от автора, например обединяващия вместо отбранителния статут на европейските реки заради икономическата и културната им стойност.³³ *Spykman* дава пример с България и нейната „половинчата“ отвореност – има излаз на едно море, което улеснява концентрацията на морските сили, но поради липсата на пряк достъп до световния океан, тя е зависима от Великата сила, която контролира Проливите. И все пак, разсъжденията за границите като естествени прегради с развитието на военните технологии като въздушните, още преди Втората световна война, престават да бъдат функционално полезни, както признава авторът (с условност за планинските).

Границите са физическата изява на разширяването (или смаляването) на територията на държавите. От гледна точка на баланса на силите, който занимава *Spykman*, границата е израз на относителна сила като линията, където се изравнява конфликтното напрежение от всички посоки. Образно казано, в мирно време е „фронтният окоп“, начална точка на експанзия при офанзивна стратегия и челното укрепително съоръжение при отбрана.³⁴ В този смисъл авторът прави теоретичния пробив за границата като изцяло политическа категория, която както вече бе посочено, се променя с времето. От чисто изолационистка територия (често ненаселени ивици земя) тя се превръща в зона на сблъсък на държавната власт на съседни единици поради демографския бум и индустриалния напредък на разработването на пространството. Това, което е може да отчете като заслуга на *Spykman*, е вникването в нееднозначната природа на границата, която трябва да служи на двойка цел – да обособява върховната суверенна власт на държавата и да бъде контактна зона за комуникация.³⁵

Разбира се, освен географския критерий не бива да се пропуска и съотношението със силата на съседните държави (напр. силовата диспропорция

³² *Spykman*, N. J. *Geography and Foreign Policy*, II. *The American Political Science Review*, Vol. 32, 1938, № 2 (Apr), 214–217.

³³ *Spykman*, N. J. *Op. cit.*, 1938, 231–236.

³⁴ *Spykman*, N. J. and Abbie A. *Rollins*. *Geographic Objectives in Foreign Policy*. I. *The American Political Science Review*, Vol. 33, 1939, № 3 (Jun.), p. 395.

³⁵ *Spykman*, N. J. and Abbie A. *Rollins*. *Op. cit.*, 1939, p. 397.

между съседни малка държава и Велика сила³⁶). Когато малката държава е разположена между две Велики сили (макар *Spykman* да си служи с термина „слаба държава“, защото мисли в категориите на баланса на силите), тя е в положението на буферна държава. В този случай нейната сигурност е производна от сигурността, която извличат съседните Велики сили от продължителното ѝ съществуване като граница сама по себе си. Това тласка буферната държава към политика на неутралитет, защото заемането на позиция на по-тесни връзки с единия съсед би тласнало другия да замени сигурността на буфера със сигурността на окупираната територия³⁷ (на вече разглеждания като враг буфер в категориите на *Шмит*). Така неминуемо буферът се превръща във временен инструмент на уталожване на напрежението и отлагане на конфликта между опоненти.³⁸ Като един предвестник на песимизма на реалисти като *Morgenthau*, *Spykman* стига до извода, че знанието за границите е ключово за териториалната сигурност, но тя не е продукт на международното право и международните организации (критикувайки неефективността на Обществото на народите), а е продукт на временни стратегически и тактически решения за поддържане на международния ред чрез баланс на силите.³⁹

Картите също отразяват значението на географските региони за борбата за надмощие в световната политика. В тях взаимозависимостта между геостратегическите пространства (хартланд и римланд) отдава по-голямо значение на границите между тях отколкото на държавните граници. Всеки квадрант от картата влияе върху цялостната конфигурация на силите, с което се установява глобално пространство. Всичко това се вписва в цялостния контра-наратив за големите пространства и географските стълбове на историята, който се преутвърждава със световните войни и лесния достъп до противниковата територия от въздуха.⁴⁰ Ако развитието на конвенционалните военни технологии има за последица взаимосвързаността и хомогенността на физическото пространство и оттам разглеждането му в интегрални категории, то усъвършенстването на ядреното оръжие и скоростта на развитие на кибертехнологията има за ефект възприятието на света като дезинтегрирано и дестабилизирано от заплахи пространство.

И докато *Kjellén* е „приземен“ в теоретизациите си, образно казано, „на сушата“, а *Макиндер* и *Spykman* съвсем плахо интегрират водата, американският

³⁶ Вж. по-подробно: **Pantev**, P. The Fluid Nature of Smallness: Regulation of the International System and the Challenges and Opportunities of Small States. In: **Steinmetz**, R. & A. **Wivel**. Small States in Europe: Challenges and Opportunities. Farnham: Ashgate Publishing, 2010, pp. 103–116.

³⁷ **Spykman**, N. J. *Op. cit.*, 1938, p. 227.

³⁸ **Spykman**, N. J. and Abbie A. **Rollins**. *Op. cit.*, 1939, p. 410.

³⁹ **Spykman**, N. J. Frontiers, Security, and International Organization. *Geographical Review*, Vol. 32, 1942, № 3 (Jul.), p. 447.

⁴⁰ **Boria**, E. *Op. cit.*, 2015, p. 154

морски стратег контраадмирал *Алфред Тайър Махен/Alfred Thayer Mahan* се опитва да обхване привидната необозримост на морското пространство чрез различни тактики на увеличаване на морската мощ, конкретно на САЩ. Той е поддръжник на развитието на този компонент на силата чрез трансформация от т. нар. „кафяв флот“, т.е. речен, към т. нар. „син флот“, т.е. морски, след териториалния триумф на Испано-Американската война (Пуерто Рико, Гуам, Филипините; контрол на Куба). В тази връзка *Mahan* формулира няколко логически постулата в крупната си четиритомна история на морските битки от 1660 до 1815 г. „*Влиянието на морските сили*“ (1890-).⁴¹ Първото твърдение, базирано на меркантилния империализъм гласи, че морската търговия е фундамент на икономическото господство, а за да се осъществи търговски протекционизъм в буквалния смисъл на думата, е нужен мощен флот (а не просто флотилия от търговски кораби), с който да се поддържа морското превъзходство. Оттук следва и индуктивното твърдение, че морското превъзходство е предпоставка за глобален възход въобще.

Harold u Margaret Sprout в отделна глава от изследването си ‘*Foundations of International Politics*’ (1962) определят *Mahan*, а после и *Mackinder* като големите геополитически умове в началото на XX век, чиито концепции оставят траен отпечатък върху германската геополитическа мисъл в навечерието на Втората Световна война. Картата на геополитическото пространство според *Mahan* обхваща безграничния **световен океан** и свързаните помежду си морета, осеяни с континенталната суша от три части:

- трансконтиненталната Руска империя от снежна Арктика до пустинно-планинския пояс на Централна Азия и от Източна Европа до Япония, почти без излаз на световния океан;
- европейските, източно- и южно-азиатските държавите с излаз на морета;
- островните държави като Великобритания, Япония и САЩ без пряк досег със сушата на Евразия.⁴²

Островните държави са с най-голямо предимство, дотолкова доколкото могат да концентрират усилията си в разработване на флота (съсредоточаване на сила) и откъдморска експанзия (разпръскване на сила чрез транспорт и търговия). Разположението на територията има значение във връзка с подстъпите за морски контрол (отправна точка за атаки). Когато обсъжда физическия строеж и форма на територията, *Mahan* поставя ударение върху формата на бреговата ивица като открита граница не само от гледна точка на дължината, но по отношение на брой и качество на пристанищата, които определят достъпността

⁴¹ **Mahan**, A. T. *The Influence of Sea Power upon History, 1660–1783*. Boston: Little, Brown, 1890, 29-50.

⁴² **Sumida**, J. Alfred Thayer Mahan, Geopolitician. *Journal of Strategic Studies*, 1999, 22:2–3, 40–42.

към океански търговски маршрути.⁴³ Освен това той не пропуска да отбележи и островното положение (степената на изолираност) в зависимост от това дали става дума за остров или полуостров, както и разделянето на политическата единица от водни басейни, което прави държави като архипелазите уязвими с оглед на многобройните гранични подстъпи за инвазия. Следователно големината на територията е подвеждащ критерий за мощта (обратно на виждането на „сухопътните“ геополитици), а решаващият е концентрацията на населението по откритите морски граници и мобилизираността му в опазването им.

4. Относителност на морала и политическите злоупотреби на пространството

Детерминисткият уклон в мисленето за пространството намира и идейна платформа в списание *Foreign Affairs*, основано през 1922 г. от Съвета за външни отношения под егидата на тогавашния американския президент Теодор Рузвелт. Един от активните членове на редакционната колегия е *Isaiah Bowman/Айзая Боуман*, който пропагандира „безпристрастно“ експертно познание за глобалните ресурси и употребата им от държавите. В обзорното си изследване „*Новият свят*“ (1921) *Bowman* настоява за издигане над „провинциалния“ мироглед за международните отношения, като предлага широкоспектърна „зрителна леща“ към едно монолитно световно пространство. На англо-американската визия се гледа с тревога в Германия, където работна група от немски географи отговаря с тритомник през 1941 г., озаглавен „*Сила и Земя*“ (*Macht und Erde*, гл. ред. *Otto Maull*).

В междувоенния период всяка асоциация на географското с властта се именува „геополитика“, което действа похабяващо за научния потенциал. Това кара *Bowman* да заеме защитна позиция с полемична статия „*География срещу геополитика*“ (1942 г.), в която на географията е отредена морализаторската роля на символ на демокрацията и човешките права, докато геополитиката (*Geopolitik*) е заклеймена като нацистка псевдонаука с империалистически императиви, едва ли не „нумерология“. ⁴⁴ Така по изопачен начин американският географ представя американската идеология на интернационализма от времето на У. Уилсън като не-идеология и алтер его на нацисткия експанзионизъм зад претенцията за космополитна „научна география“ (не много по-различно

⁴³ На английски език тази особена морска граница, чиято достъпност и разработеност задава търговски и транспортни предимства, се нарича ‘seaboard’, а формата ѝ е ‘conformation’: **Mahan**, A. T. *Mahan on Naval Strategy*. Annapolis, Maryland: Naval Institute Press, 1991, 37. Cit. in: **Black**, B. *The Legacy of Mahan for the 21st Century*. USAWC, U.S. Army War College, Carlisle Barracks, Carlisle, PA, 2006. Strategy Research Project: 6-7, <<https://apps.dtic.mil/dtic/tr/fulltext/u2/a449259.pdf>>

⁴⁴ **Bowman**, I. Geography vs. Geopolitics. *Geographical Review*, Vol. 32, 1942, № 4, pp. 646–658.

от съветските географи след Втората световна война). За идеологизацията на географските фактори в рамките на военната пропагандна машина говори заявлението на *Bowman*, че отговорът на германското териториално жизнено пространство е глобално икономическо жизнено пространство (за американския бизнес). По този начин се прокарват ясни граници между образите за собственото пространство и вражеското такова, като обозначаването на всяко едно от тях като изключително тласка политиката на държавите в нееднозначна посока. В германските и американските кинопрегледи по това време намира широко приложение „кинематорафската“ картография – кървави карти, застрашителни стрелки и др. с цел мобилизация на общественото съзнание.⁴⁵

В навечерието на Втората световна война всички тези елементи на империалистическата геополитика, базирана на реализма, намират своя завършен облик в германската геополитическа мисъл. Германският бивш военен и ветеран от Първата световна война, преквалифицирал се в професор по политическа география в Университета в Мюнхен, *Karl Haushofer*/*Карл Хаусхофер*, остава нарицателен като един от идейните сподвижници на нацистката доктрина поради укривателството на Рудолф Хес след злощастния „бирен пуч“ и честите срещи в затвора с Адолф Хитлер.⁴⁶ За пропагандна платформа на изправянето на „Версайската грешка“ служи „Списание за геополитика“ (осн. 1924); учители на *Хаусхофер* са *Ratzel* със социално-дарвинистките идеи и *Макиндер* с концепцията за хартланда. Следвайки традицията на натуралистичната мисъл за държавата като биологичен организъм, *Хаусхофер* отрича чистата юриспруденция (напр. формализирането на граници в международни договори) като заплаха за „*здравата национална почва*“ (*Volksboden*). По силата на тази логика границата не е абстрактна политическа разделителна линия, а представлява зона с жива енергия, поради което не може да се прокарва по абстрактни критерии, например по права линия. Тя не може да се променя и по силата на различни движения (на хора, стоки и др.), а трябва да бъде подхранена чрез социална демобилизация, напр. ограничителни закони за наследяване на земеделска земя.⁴⁷

По донякъде очаквана прищявка на съдбата *Хаусхофер* попада под ударите на Гестапо след разрыв с фюрера,⁴⁸ като в самооправдателна писмена пле-

⁴⁵ Ó **Tuathail**, G. The critical reading/writing of geopolitics: Re-reading/writing Wittfogel, Bowman and Lacoste. *Progress in Human Geography*, 18, 1994, № 3, 320–324.

⁴⁶ Вж. по-подробно за превратната лична и академична съдба на Хаусхофер в: **Herwig**, H. H. Geopolitik: Haushofer, Hitler and lebensraum, *Journal of Strategic Studies*, 1999, 22:2–3, 218–241. **Heske**, H. Karl Haushofer: His Role in German Geopolitics and in Nazi Politics. *Political Geography Quarterly*. Vol. 6, 1987, No. 2, April, 135–144.

⁴⁷ **Haushofer**, K. Grenzen in ihrer geographischen und politischen Bedeutung. Berlin, 1927, p. 226; In: **Jacobsen**, H.-A. Karl Haushofer: Leben und Werk, (Boppard am Rhein), Vol. 1, 1979, pp. 523ff. Cit.: **Diner**, D. Knowledge of expansion on the geopolitics of Karl Haushofer. *Geopolitics*, 1999, 4:3, p. 164.

⁴⁸ Разрывът е включително на идейно ниво: Хаусхофер изследва прехода към широчинна стратегия на меридианите с разширяването/стесняването на границите. Той про-

доария на страниците на пресата след Нюрнбергския процес той се оплаква от „злоупотребата и превратното тълкуване на геополитиката от управляващите“, когато нейната цел била да предвратява конфликти чрез жизнено пространство, базирано на „справедливост и политико-културна автономия за малцинствата“ (визирайки парадоксално Мюнхенската конференция...).⁴⁹ На извращенията на германската геополитическа мисъл се дава изява в „Моята борба“ на Адолф Хитлер, където с псевдонаучни расистки категории той обосновава мегаломанския проект за световно господство и политиката на изстребление на Другия (нечистия, неариеца, евреина-капиталист, съветския комунист). Тази свръхидеологизация на пространството по време на Третия райх води до нов оправдателен режим – по време на Студената война германските геополитически изследвания се абстрахират от политическото и се фиксират върху географското, например микропланиране, измерване на граници, с което се избягва критическият препрочит.

5. Нова политика на силата: идеологическо преначертаване на границите

Такъв критически препрочит се налага по време на Студената война по повод на наследството на немската геополитическа мисъл чрез идеите на германския юрист *Карл Шмит*. Въпреки че идиосинкретичният му труд „Номосът на Земята в европейското публично право“ (1950) изобилства на места с езотерични митологични спекулации, той е ценен с кратката историография на международното право и международните отношения: повратът от средновековното религиозно единство към светска система на териториално ограничен суверенитет след договорите от Мюнстер и Оснабрюк → противопоставянето между вътрешноевропейското право и естественото право и проекцията им в Новия свят → преходът към пацифистки универсализъм с учредяването на Обществото на народите.⁵⁰ Отражението на изследванията му е ограничено поради биографията на автора – членството му в Национал-социалистическата партия и съпричастността му към антисемитски мероприятия, довели до процеса срещу него пред Нюрнбергския трибунал, макар и с оправдателна присъда; симпатизирането на франкисткия режим в Испания и

гнозира центростремително ограничаване на Източна Азия и центробежно разрастване на САЩ, докато Хитлер вижда заплахата от Изток: **Хаусхофер**, К. Геополитическа динамика на меридианите и паралелите. *Военен журнал*, 1998, № 5, с. 104–106.

⁴⁹ **Haushofer**, K. Total Power: A Footnote to History. 1948. In: O **Thuathail**, G. et al. (eds.). *The Geopolitics Reader*..., 2011, p. 55.

⁵⁰ **Koskenniemi**, M. The Gentle Civilizer of Nations. The Rise and Fall of International law 1879–1960. Cambridge: Cambridge University Press, 2001, 413–509. Cit. in: **Koskenniemi**, M. International Law as Political Theology. How to read the Nomos der Erde? Forum Historia Iuris. Debatte zu Carl Schmitts Geschichtsbild nach dem Zweiten Weltkrieg. Beitrag vom 31. März. 2006. ISSN: 1860-5605, <<https://forhistiur.de/legacy/zitat/0603koskenniemi.htm>>, p. 6.

крайнодесни военни хунти в Латинска Америка като този на Перон, където той намира трибуна за академичното си поприще заради формалната забрана за заемане на катедра след денацификацията във Федерална Република Германия, едно „самоналожено изгнание като това на Макиавели“, по негово собствено сравнение.⁵¹ Едва чрез трудовете на основоположника на политическия реализъм *Morgenthau* перспективата на *Шмит* за политическата сфера става централна за международните отношения.

Посредством зрителната призма на международното право номосът на Земята полага европейския ред върху възникването на държавата като политическа единица, заемаща дадено пространство, което после подлага на регулиране; така се прокарва съединителната нишка между реда, пространството и държавността. *Шмит* разглежда правото като законност (*Recht*), включваща процедури за вземане на решения и институции, а не като закон (*Gesetz*), създаден по волята и целесъобразността на някой законодател.⁵² Той постулира фундаментална връзка между реда в човешката общност и заеманото от нея пространство (*Ordnung-Ortung*) – ако първичният акт е завладяването, то следващият е разпределението, което изисква ред или „номос“. Така политическите единици заявяват юрисдикционната си власт, а както е известно от концепцията му за политическото, политическата власт се базира на ясно разграничение между приятеля и врага, на дихотомията наше – чуждо или Ние – Те („понятиенно определяне в смисъла на критерий“⁵³). С други думи политическото пространство е описвано с ясните граници на упражняване на контрола (във вътрешнополитически смисъл – власт, в международните отношения – сила).

Шмит разглежда Земята като монолитно единно Цяло, но все пак границите маркират както пространствено, така и времево (поетапно) систематично място в развитието на политическите общности. Действията, които се извършват с това Цяло, са изцяло в материалната сфера – първо, завоюване (завземане), второ, разпределение, трето, експлоатиране.⁵⁴

В първия акт на драмата, както я нарича *Шмит*, която продължава до Великите географски открития, хората покоряват и завладяват нови земи до сблъсъка им с някаква естествена преграда. Там те изграждат изкуствена такава, т. нар. „лимес“ – граничен вал или стена, отсам чиито очертания е поместено обитаемото пространство (на гръцки „ойкумен“), което е собствено, на съответна империя и в този смисъл митологизирано; отатък са чужденците, варварите, неверниците.

⁵¹ **Schmitt**, C. Dialogues on Power and Space. Editors' Introduction by Andreas Kalyvas and Federico Finchelstein. Cambridge: Polity Press, (2015 En, 1954/1958 De): 2–3.

⁵² **Palaver**, W. Carl Schmitt on Nomos and Space. Telos, № 21, 1996, 106–109.

⁵³ **Шмит**, К. Понятието за политическото. [Прев. от немски] София: Унив. изд. Св. Кл. Охридски, 2008, с. 21.

⁵⁴ **Schmitt**, C. (1950) / **Шмит**, К. Der Nomos der Erde im Völkerrecht des Jus Publicum Europaeum / Новият номос на Земята. [Прев. от рус.] *Геополитика*, 2006, бр. 1, 170–174.

Второто действие е свързано с обхождане на морските пространства и откриването на Новия свят (в този смисъл, по вебериянски, разомагьосано). При усвояването на това пространство те не се нуждаят от „визата“ (т.е. от разрешението) на онези, които биват „открити“. Така, този втори номос на разпределянето на вече глобалната земната повърхност (суша плюс океани) между империите-откривателки става европоцентричен. Завладяната и поделена неевропейска суша (която е отвъдморска проекция на баланса на силата на европейския континент) или заема формата на колонии като американските, или на протекторати като тези в Субсахарска Африка чрез договори за аренда на земя или търговски договори. Морето, напротив, трябва да бъде свободно (т.е. без разделящи граници), за да позволи свободната експлоатация на ресурсите и свободния достъп чрез мирното корабоплаване и морските войни. Оказва се, че свободното водене на война е органична част от свободата на морските територии, с което тяхното завладяване се осъществява от съответния морски хегемон от епохата и така свободата е всъщност присвоена.

Третият номос се установява след края на Втората световна война, когато монолитното земно пространство се разделя на две половини – западна и източна в рамките на трайна студена конфронтация, от време на време ескалираща до гореща. Новите полюси, контролиращи половините, които не отговарят на стабилните географски полюси (Север и Юг), са непостоянни и неопределени, зависещи от геополитическата конюнктура на принадлежност към съответния идеологически лагер. Шмит, обаче, отива по-далеч в мащабното обхващане на следвоенния свят: за него Изтокът е огромната маса на континенталната суша, а Западът е покрит от два океана – Атлантическия и Тихия. Следователно зад поляризацията Изток – Запад се крие противопоставянето между континенталния и морския светове, „между стихиите и елементите на Земята и Морето“. В условията на това противопоставяне ще се оформят нови мерки и пропорции, предвещава авторът, почти заклинателно, позовавайки се на свръхестествения разум (боговете, както ги нарича той, в съзвучие с Вагнеровата оркестрация, употребена за нацистки цели), водещи или до хегемония, или до сложно равновесие.

В малко по-късната си следвоенна радиопиеса под формата на Платонов диалог (по-скоро триалог) „Диалог за новото пространство“ Шмит очертава, образно казано, концептуалния път от антитезата между сушата и морето към отвореното въздушно и безграничното космическо пространство, които разколебават цялата идея за номоса. Altmann (старият историк) прави исторически прочит на библията през призмата на опозицията между сушата и морето, разделени още по време на Сътворението и където само сушата е подредено жизнено пространство, а от морските дълбини на хаоса изплуват чудовища като Левиатан; Neumeier (новаторският химикофизик) отхвърля анахронизма на тази примитивна естествена философия с отворените към морето империи като Британската, които съчетават индустриализацията с колонизацията;

MacFuture (северноамериканецът футуролог) поглежда отвъд, към изкуствените стихии като атомното оръжие и грозящата дестабилизация от употребата му. Етичната дилема на Студената война е рискът от буквално изтриване на човешкото (с разрушителната ядрена енергия) поради детериториализацията на властта и контрола на държавата; затова и решението ѝ е подобно на събудилия се от кошмарна нощ Фауст – хората да „останат здраво стъпили на земята“.⁵⁵

Връщайки се назад към довоенната (модерна) пространствена концепция на стабилните граници на контрола, е обяснимо упованието на *Шмит* на големите пространства в геостратегията на Великите сили. На 1 април 1939 г, само две седмици след инвазията на Хитлер в Чехословакия, той въвежда понятието *Grossraum* на лекция в Университета в Кил. *Шмит* се позовава на Доктрината Монро, поставила ясни граници, първо, като бариера на европейската колониална политика, и, второ, като обхват на влияние на САЩ в Северна и Южна Америка; допълнителна легитимност черпи от 14-ата точка на Удроу Уилсън за Обществото на народите като инструмент за изпълнение на глобалната доктрина. Така германското неинтервенционистко Велико пространство, повлияно от католическия теологическа доктрина за универсализма, парадоксално е контрапункт на американската империалистическа доктрина (заявена като философия на утопизъм, но прикриваща според *Шмит* политически стремеж към хегемония). Следва да се подчертае, че то е различно от нацистката идеология за *Lebensraum*, защото се фокусира върху геополитическите аспекти на пространството, а не върху биологическите аспекти на чистата раса.⁵⁶ Пространството получава и чисто религиозна трактовка (католическа привързаност към родината, често придружена с антисемитска критика на липсата на прикрепеност на евреите към конкретна територия в контекста на гоненията, прокудеността, скиталствата).

Може да се прокара паралел между антитезата германски национализъм – Наполеонов универсализъм при *Kjellén* и антитезата централноевропейско Велико пространство – уилсъниански и болшевишки универсализъм при *Шмит*. Това, което най-много плаши *Шмит*, е края на историята, пророкуван от *Alexandre Kojève* (вдъхновител на Фукуяма) и установяването на нов номос на обединен свят след триумфа на капитализма. Затова той се застъпва за **анти-универсалистски плуралистичен номос** на разделена на големи пространства, а не разпокъсана на слаби държавици Земя. Новата държава е качествено тотална в смисъла на интензивност и политическа енергия, а не количествено тотална държава на демократични мнозинства, която не може да се справи с

⁵⁵ **Schmitt**, C. Dialogue on New Space. In: Dialogues on Power and Space..., (1955/1958/1994), 51–82.

⁵⁶ Ясното разграничение на двете концепции е направено по време на разпита на Шмит от съдията Robert Kempner пред Нюрнбергския трибунал: **Schmitt**, C. Interrogation of Carl Schmitt by Robert Kempner (I). *Telos*, 72, 1987, 99–100.

натиска на различни социални групи;⁵⁷ фашистката тоталитарна държава на Мусолини е „светъл образец“ в това отношение във възжеланията на Шмит.

Паралелно с реализма марксистите също имат своята заслуга макар и към разрушаването на държавоцентричния модел с призива за интернационална класова солидарност. Унгарският картограф *Alexander Radó*, приел Съветския съюз за втора родина (с преломни житейски превъплъщения от съветски шпионин към концлагерист), изготвя карти с нееднозначно марксистко послание. Самият той описва научната си работа като „*география на работническото движение и картографичното му представяне от марксистка перспектива*“.⁵⁸ Естетиката на публикувания през

1930 г. „*Атлас на политическата икономия на работническото движение. Империализъм*“, илюстрирана от известния дадаист и отявлен антинацист *John Heartfield*, отразява глобалния конфликт между старите империи и новите национални държави, между експлоататори и експлоатирани, между реакционери и революционери. Затова и държавните граници са напълно negliжирани – единствената валидна разделителна линия е пропагандната, между оцветения в червено комунистически блок и запълнените с черен цвят буржоазни държави.⁵⁹ Подобни догматични и силно идеологизирани (двухцветни) карти не са съвместими с академичната неутралност. Те обаче са в духа на универсалистката традиция на релативизиране на държавните граници. Неслучайно и самият *Radó* проектира Международната карта на света след Втората световна война, чието предназначение е да заличи разликите между националните картографии.

Незападната класическа геополитическа традиция намира изява в руската, която следвайки плътно империалистическия курс на Царистка и след това Болшевишка Русия, също борави свободно и дори „на едро“ с големите пространства. Евразийството се обозначава в науката като „географска идеология“, която приспособява западни идеи за нуждите на руския национализъм, т. е. модерна трактовка на традиционния руски империализъм. Немската концепция за големите географски единици е подложена на ревизионизъм чрез лингвистични категории. Евразийството се оформя в особения международен контекст на уилсънски-ленинския идеал и съответното идеологизиране на самопределението на народите, паралелно с първия мащабен паневропейски проект на граф Куденхов-Калерги през 20-те години на XX век.

Представителите на евразийската школа са белогвардейски емигранти, които след неуспешните си контрареволуционни опити да възстанавят царисткото статукво в Гражданската война, се установяват през 1920 г. в София, където преподават и издават към Софийския университет. В монолитните им

⁵⁷ **Axtmann**, R. (2007). Humanity or Enmity? Carl Schmitt on International Politics. *International Politics*, 44, 2007, 531–551.

⁵⁸ **Boria**, E. *Op. cit*, 2015, p. 158.

⁵⁹ **Boria**, E. *Op. cit*, 2015, p. 159

консервативно-либерални редици изпъкват имената на: лингвистът принц Николай Сергеевич Трубецкой, издателят и меценат Пьотр Пьотрович Сувчински, политическият изследовател Пьотр Николаевич Савицки, теологът Георгий Василиевич Флоровски и др., а по-късно към идейното течение се присъединяват литературният критик принц Дмитрий Пьотрович Светополк-Мирски от Лондонското училище за славянски и източноевропейски изследвания и историкът Георгий Владимирович Вернадски от Йейл. Евразийците пропагандират отявлен панрусизъм с известно „заиграване“ с украинските корени на някои от тях, независимо от настояването за номадската азиатска „жилка“ в руската култура. В този смисъл те претендират за нова евразийска месианска алтернатива за колонизираните източни народи (монголите като първите обединители на европейското пространство) в противовес на културния „залез“ на Запада⁶⁰ и изключителността на славянофилството. В някои периоди и отделни ляво ориентирани представители на квазинационалистическата идеология на евразийството си сътрудничат със съветския федеративен проект (СССР) по линията на своеобразния метафизически материализъм.⁶¹

Евразия е конструирана като лингвистично пространство, отделено чрез езика и религията от Латинска Европа. Тя е структурно цяло, което се развива по своя вътрешна центростремителна динамика, както бащата на Г. Вл. Вернадски, известният геохимик *Владимир Вернадски*, обосновава наличието на **нусфера – еволюиращо човешко колективно съзнание по управление на екологичните процеси с технологии**. Евразия е монолитна система със свои закономерности, която е ясно разграничена от европейския континент с четири последователни линейни орогеографски и климатични зони от запад на изток и от север на юг: тундра, тайга, степ и пустиня за разлика от регионалната нехомогенност на „карирана“ Европа. *Мирски (1927)* подчертава „изкуствения и нереален“ характер на границата между Европа и Азия, като линията от Мурманск и Галац (т.е. разделящата от Западна Европа, с изключение на близките културни връзки с българите) е далеч по-реална от Уралската планинска верига като отграничител от Азия.⁶²

Пьотр Савицки в „*Особености на руската география и Русия като отделен географски свят*“ развива идеята за **Евразия като „суша-океан“**, а анексирането на територии не е ориентирано към достъп до морета (напр. балтийските държави се възприемат като част от Латинска Европа).⁶³ Следва да се отбележи, че не цялата територия на Евразия влиза в границите на

⁶⁰ Bassin, M., S. Glebov, M. Laruell, eds. *Between Europe and Asia: The Origins, Theories, and Legacies of Russian Eurasianism*. Pittsburg PA: University of Pittsburg Press (online copyrighted material), 2015.

⁶¹ Shlapentokh, D. V. Eurasianism. Past and Present. *Communist and Post-Communist Studies*. Vol. 30, 1997, № 2, 129-151.

⁶² Mirsky, D. S. The Eurasian Movement. *The Slavonic Review*, Vol. 6, 1927, № 17, p. 313.

⁶³ Ishboldin, B. The Eurasian Movement. *The Russian Review*, Vol. 5, 1946, № 2, p. 68.

Велика Русия според автора и нито източната (Сибир), нито западната граница (Източна Полша) следват ясна географска логика, например отделяне чрез планински вериги. *Трубецкой* в своя основополагащ манифест „*Исход на Изток*“ (1921 г.) доразвива идеята за Евразия като специфична изява на траен безкласов наднационализъм на „човечеството“ в противовес на европейския империализъм, който е следван от Царска Русия. Евразия е хармонично органично цяло, в което съжителстват културните кодове на руснаците с тези на монголите (изследвани от *Г. Вл. Вернадски*) и други неруски народи (обозначени от *Трубецкой* като „*туранския елемент*“, урал-алтайски⁶⁴). В тази връзка се спекулира в литературата, че на психологическо равнище идеологията за общоевразийския национализъм и мирното съжителство в едно пространство завоалира дълбокия геополитически ужас от настъплението на вараварската „жълта заплаха“ от изток.⁶⁵ Може да се твърди с увереност обаче, че зад привидно антиимпериалистическите заявления прозират експанзионистични домогвания, артикулирани като обща идентичност на взаимно културно смесване и ясно отграничение спрямо европейските обединителни тенденции от запад, а последните всяват тревоги за „сврхцивилизованост“ и оттам чуждост за самобитността на евразийската култура.

6. Обективни закономерности в изследванията на границите?

Българската следа в изследванията на границите е, на първо място, в предоставената платформа за развитие на руската евразийска школа в началото на 20-те години на XX век, както бе посочено по-горе. На второ място, тя никога не се е лутала особено между крайностите на материализма и идейните структури, а заема умерена средишна позиция. Първите съчинения на ученика на Фридрих Ратцел, основоположникът на географската наука в България *Анастас Иширков*, са посветени именно на антропогеографията.⁶⁶ Според него държавата има много от свойствата и на организма (форма и големина на територията, положението), и на механизма (народ), а вътрешният живот на държавата е основан на дуализма на тези два елемента.⁶⁷ *Иширков* прави отделни антропогеографски прочувания за конкретни български гра-

⁶⁴ *Трубецкой*, Н. За туранския елемент в руската култура. *Военен журнал*, 1998, № 4, 115–122. Също: *Трубецкой*, Н. Общоевразийският национализъм. *Военен журнал*, 1998, № 6, 116–121.

⁶⁵ *Riasanovsky*, N. V. Prince N. S. Trubetskoy's "Europe and Mankind". *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Neue Folge, Bd. 12, 1964, № 2, p. 220.

⁶⁶ Подробен общ преглед: *Карастоянов*, Ст. Политическа география, геополитика, геостратегия: История, теория, практика. 3. осн. прераб. изд. София: Унив. изд. Св. Кл. Охридски, 2008, 292 с.

⁶⁷ *Иширков*, А. Политическо-географско схващане за държавата. Научен преглед. Кн. 1. 1929, 56 – 61. Препеч. във: *Военен журнал*, 1999, № 1, 123–125.

ници: черноморската (1902 г.); западната граница на Македония и албанците (1908 г., 1926 г.); тракийската (1919 г., 1930 г.), общо за границите на Българското царство по повод на 10-годишнината от Ньойския мир (1929 г.). *Иван Батаклиев* (1941) допълва изследванията за границите, като защитава тезата за липсата на резки вътрешни разделителни линии в Мизия, Тракия и Македония, която обосновава легитимността на националния идеал (обединението на всички българи в българската държава, която се характеризира с антропо-географско единство).⁶⁸ За разлика от демагогския национализъм с антисемитско отхвърляне и „изхвърляния“ към големите пространства, идеите на българските географи преди 1944 г. запазват известна мярка в етническите, историческите и демографските критерии за хомогенна нация.

Първото систематично теоретично проучване на границите от български автор е дело на *Крум Дрончилов* през 1925 г. В „*Политическата граница*“ той разглежда функциите на границите като **гранични пояси** (нарича ги „държави-тампони“, по същество буфери), които имат отбранително предназначение и **гранични линии** (договорена по международното право разделителна за суверенитета функция), които имат улесняващо предназначение. Предложената класификация на границите е от гледна точка на обусловеността им от материалната действителност (естествени и изкуствени) и моралното им съответствие (добри и лоши),⁶⁹ като с последното разграничение се третира по специфичен антропо-географски начин болезнените аспекти на националния въпрос след крушението на националните катастрофи.

Подобна позиция за необходимостта от ревизия на договори-диктати, но от международноправна гледна точка, заема юристът *Георги П. Генов* в „ревизионната“ си статия „*Една тъжна десетгодишнина*“ (1929 г.; притурка към вестника на ветераните „Инвалид“), в която с полемичен тон критикува „варварския принцип“ на правото на победителите и онеправдаване на победените,⁷⁰ по силата на който се създават несправедливи граници. Извън програмния мобилизационен характер на студията, основна заслуга на изследването е систематичното разглеждане на проблемите на наложените граници от морална и практическа гледна точка.

От гореизложеното може да се направят следните изводи. Първо, развитието на теоретичните концепции не е линейно, а търпи революционни поврати, особено във времена на криза и възход на крайни популистки течения (както реваншизма между двете световни войни). Второ, именно поради

⁶⁸ **Батаклиев**, И. Географското единство на българските земи. *Известия на българското географско дружество*, 1941, № 9. Препеч. във: *Военен журнал*, 1999, № 5, 114–120.

⁶⁹ **Дрончилов**, К. Политическата граница. *Год. СУ. Ист.-филолог. Фак.*, 21, 1925, 1–24. Препеч. във: *Военен журнал*, 1999, № 2, 120–130.

⁷⁰ **Генов**, Г. П. Една тъжна десетгодишнина. Ньойският мирен договор. В: *Народно-стна държава и международно право*. [Речи, студии и статии]. София: Унив. изд. Св. Кл. Охридски, 2012, 96–134.

нелинейността на развитието на теорията се наблюдава връщане към и дори надграждане на примитивните детерминистки идеи за държавата като жив организъм и необходимостта от жизнено пространство. Трето, неравномерността означава нееднозначно присъствие освен на обективните закономерности, а и на субективни фактори. Така рационалните калкулации на себичния национален интерес задават външнополитическия курс, но понякога, в критични исторически моменти, по нелогичен начин се втъкват и раздвояват насочеността му именно колективни емоции на реваншизъм, изключване на другите (несправедливи граници, стени, лагери) и подобни мобилизиращи масите сантименти и практики.

ЛИТЕРАТУРА

- Батаклиев**, Иван. Географското единство на българските земи. *Известия на българското географско дружество*, 9, [1941].
Препеч. в: *Военен журнал*, 1999, № 5, 114–120.
- Генов**, Георги П. Една тъжна десетгодишнина. Ньойският мирен договор. В: *Народностна държава и международно право*. [Речи, студии и статии]. София: УИ Св. Кл. Охридски, 2012, 96–134.
- Дрончилов**, Крум. Политическата граница. *Год. СУ. Ист.-филолог. фак.*, 21, 1925, 1–24.
Препеч. в: *Военен журнал*, 1999, № 2, 120–130.
- Иширков**, Анастас. Политическо-географско схващане за държавата. *Научен преглед*, 1929, № 1, 56–61.
Препеч. в: *Военен журнал*, 1999, № 1, 123–125.
- Карастоянов**, Стефан. Политическа география, геополитика, геостратегия: История, теория, практика. 3. осн. прераб. изд. София.: УИ. Св. Кл. Охридски, 2008, 292 с.
- Кисинджър**, Хенри. Световен ред. София: Труд, 2015.
- Макиндер**, Халфорд. Географската ос на историята. *Военен журнал*, 2, 1998, № 2, 102–112. (Прев. от англ. на доклада в *Geographical Journal*, London, 1904, № 23).
- Ратцел**, Фридрих. Зависимостта между земята и държавата. *Военен журнал*, XIX, 2002, № 2, 134–141. (Прев. от нем.).
- Русев**, Марин. „Mitteleuropa“ и големите пространства: Геополитически измерения на континенталното ядро: 2. Политическа организация на Mitteleuropa – традиция, съвременност и перспективи геополитическа постановка. *Год. СУ. Геолого-геогр. фак.*, 94, 2002, Книга 2 – География, 14–15.
- Трубецкой**, Николай. За туранския елемент в руската култура. *Военен журнал*, 1998, № 4, 115–122.
- Трубецкой**, Николай. Общоевразийският национализъм. *Военен журнал*, 1998, № 6, 116–121.
- Хаусхофер**, Карл. Геополитическа динамика на меридианите и паралелите. *Военен журнал*, бр. 1998, № 5, 104–106.
- Шмит**, Карл. Понятието за политическото. София: УИ Св. Кл. Охридски, 2008.

- Axtmann**, Roland. Humanity or Enmity? Carl Schmitt on International Politics. *International Politics*, 44, 2007, 531–551.
- Bassin**, Mark, Sergey **Glebov**, Marlene **Laruelle**, eds. Between Europe and Asia: The Origins, Theories, and Legacies of Russian Eurasianism. Pittsburg PA: University of Pittsburg Press (online copyrighted material), 2015.
- Black**, Bruce. The Legacy of Mahan for the 21st Century. USAWC (U.S. Army War College, Carlisle Barracks, Carlisle, PA, Strategy Research Project, 2006, 6–7), available from: <https://apps.dtic.mil/dtic/tr/fulltext/u2/a449259.pdf>
- Boria**, Edoardo. Representing the Politics of Borders: Unorthodox Maps in Reclus, Mackinder and Others. *Geopolitics*, 2015, Vol. 20, p. 151.
- Bowman**, Isaiah. Geography vs. Geopolitics. *Geographical Review*, 1942, Vol. 32, No. 4, 646–658.
- Diner**, Dan. Knowledge of expansion on the geopolitics of Karl Haushofer. *Geopolitics*, 4:3, 1999.
- Gray**, Colin S. Nicholas John Spykman, the Balance of Power, and International Order. *Journal of Strategic Studies*, 38:6, 2015.
- Hagan**, Charles. B. Geopolitics. *The Journal of Politics*, 1942, Vol. 4, No. 4 (Nov), 478–480.
- Haggman**, Bertil. Rudolf Kjellén and Modern Swedish Geopolitics. *Geopolitics*, 3:2, 1998.
- Hartshorne**, Richard. The Nature of Geography: A Critical Survey of Current Thought in the Light of the Past. *Annals of the Association of American Geographers*, 1933, Vol. 29, № 3, 220–223.
- Herwig**, Holger H. Geopolitik: Haushofer, Hitler and lebensraum. *Journal of Strategic Studies*, 22:2–3, 1999, 218–241.
- Heske**, Henning. Karl Haushofer: His Role in German Geopolitics and in Nazi Politics. *Political Geography Quarterly*, April, 1987, Vol. 6, № 2, 135–144.
- Holdar**, Sven. Political geographers of the past: The ideal state and the power of geography. The life-work of Rudolf Kjellén. *Political Geography*, 1992, Vol. 11, № 3.
- Ishboldin**, Boris. The Eurasian Movement. *The Russian Review*, 1946, Vol. 5, № 2.
- Koskenniemi**, Martti. International Law as Political Theology. How to read the Nomos der Erde? *Forum Historia Iuris. Debatte zu Carl Schmitts Geschichtsbild nach dem Zweiten Weltkrieg*. Beitrag vom 31, 2006 März. ISSN: 1860–5605, available from: <https://forhistiur.de/legacy/zitat/0603koskenniemi.htm>, p. 6.
- Louis**, Florian. Pour une histoire critique des idées géopolitiques. In: *Les Grands Théoriciens de la Géopolitique*. Paris: Presses Universitaires de France, 2014.
- Mackinder**, Halford. J. The Round World and the Winning of the Peace. *Foreign Affairs*, 1943, 21/4 (July).
- Mackinder**, Halford. On Thinking Imperially. *Lectures on Empire*. M. E. Sadler. London: Privately Printed, 1907.
- Mahan**, Alfred T. The Influence of Sea Power upon History, 1660–1783. Boston: Little, Brown, 1890.
- Mirsky**, Dmitry S. The Eurasian Movement. *The Slavonic Review*, 1927, Vol. 6, № 17.
- Morgenthau**, Hans, Kenneth W. **Thompson**. Politics Among Nations. The Struggle for Power and Peace. 6th ed. New York: Knopf, 1985.
- Ó Thuathail**, Gearóid et al. (eds.) The Geopolitics Reader. London and NY: Routledge, 2011.

- Ó Thuthail**, Gearóid. The critical reading/writing of geopolitics: Re-reading/writing Wittfogel, Bowman and Lacoste. *Progress in Human Geography*, 18, 3, 1994.
- Palaver**, Wolfgang. Carl Schmitt on Nomos and Space. *Telos*, 1996, № 21.
- Pantev**, Plamen. The Fluid Nature of Smallness: Regulation of the International System and the Challenges and Opportunities of Small States. In: **Steinmetz**, Robert, Anders **Wivel**. Small States in Europe: Challenges and Opportunities. Farnham: Ashgate Publishing, 2010.
- Ratzel**, Friedrich. Intellectual, Political, and Economic Effects of Large Areas. Studies in Political Areas. *American Journal of Sociology*, 1897, Vol. 3, № 3. (Translated in English).
- Ratzel**, Friedrich. Lebensraum. In: Politische Geographie. 3rd ed. Munich and Berlin, 1923.
- Reclus**, Elisée. Anarchy, Geography, Modernity: The Radical Social Thought of Elisée Reclus. Lanham: Lexington Books, 2004. (Preface by Ed. John P. Clark & Camille Martin).
- Riasanovsky**, Nicholas V., N. S. **Prince**. Trubetskoy's „Europe and Mankind“. Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, Neue Folge, Bd. 12, H. 2, 1964.
- Schmitt**, Carl. Der Nomos der Erde im Völkerrecht des Jus Publicum Europaeum. 1950. (**Шмит**, Карл. Новият номос на Земята. *Геополитика*, 2006, № 1, 2006. (Прев. от рус.).
- Schmitt**, Carl. Dialogues on Power and Space. Cambridge: Polity Press, 2015, [1954/1958].
- Schmitt**, Carl. Interrogation of Carl Schmitt by Robert Kempner (I). *Telos*, 1987, Vol. 72.
- Shlapentokh**, Dmitry V. Eurasianism. Past and Present. *Communist and Post-Communist Studies*, 1997, Vol. 30, № 2.
- Sloan**, Geoffrey. Sir Halford J. Mackinder: The Heartland theory then and now. *Journal of Strategic Studies*, 22:2–3, 1999.
- Smith**, Woodruff. Friedrich Ratzel and the Origins of Lebensraum. *German Studies Review*, 1980, Vol. 3, № 1.
- Spykman**, Nicholas J. Frontiers, Security, and International Organization. *Geographical Review*, 1942, Vol. 32, № 3 (Jul.).
- Spykman**, Nicholas J. Geography and Foreign Policy, II. *The American Political Science Review*, 1938, Vol. 32, № 2 (Apr).
- Spykman**, Nicholas J., Abbie A. **Rollins**. Geographic Objectives in Foreign Policy, I. *The American Political Science Review*, 1939, Vol. 33, № 3 (Jun.).
- Sumida**, Jon Tetsuro. Alfred Thayer Mahan, Geopolitician. *Journal of Strategic Studies*, 22: 2–3, 1999.
- Tunander**, Ola. Swedish-German geopolitics for a new century: Rudolf Kjellén's 'The State as a Living Organism'. *Review of International Studies*, 27, 2001.

Дадена в Катедра „Международно право и международни отношения“ – април 2019 г.
Рецензент – проф. д-р Пламен Пантев.